

**XALQARO EKOLOGIYA HUQUQIDA TRANSCHEGARAVIY SUV
RESURSLARIDAN FOYDALANISH VA ULARNI MUHOFAZA
QILISHDAGI MUAMMOLAR**

Umarov G'olibjon

Azimov Azimboy

Toshkent davlat Yuridik universiteti xalqaro huquq va qiyosiy

Huquqshunoslik fakulteti 3-kurs talabalari

Annotatsiya: Maqolada Markaziy Osiyodagi transchegaraviy daryolarning suv resurslari muammolari va ularni hal etish yo'llari ko'rib chiqiladi. Xususan, suv masalalari bo'yicha mintaqaviy hamkorlikni takomillashtirishga qaratilgan xalqaro konferensiyalarning tavsiyalari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: suv resurslari, mintaqaviy hamkorlik, ekologik xavfsizlik transchegaraviy daryolar, energetika, xalqaro konferensiyalar.

O'zbekistonning ekologik xavfsizligi nuqtai nazardan qaraganda, suv zaxiralarining, shu jumladan yer usti va yer osti suvlarining keskin taqchilligi xamda ifloslanganligi katta tashvish tug'dirmoqda. Respublikaning daryolari, kanallari, suv omborlari va hatto yer osti suvlari ham har taraflama inson faoliyati ta'siriga uchramoqda. Sug'oriladigan hududlarda suv tabiatning bebaho in'omidir. Butun hayot suv bilan borlik. Zotan, suv tamom bo'lgan joyda xayot ham tugaydi. Shunday bo'lsada, Markaziy Osiyoda suv zaxiralari juda cheklangan. Yiliga 78 kub kilometr suv keltiradigan Amudaryo va 36 kub kilometr suv keltiradigan Sirdaryo asosiy suv manbalaridir. Suv zaxiralarining sifati eng muhim muammolardan biridir. 60 – yillardan boshlab Markaziy Osiyoda yangi yerlar keng ko'lamda o'zlashtirildi. Sanoat, chorvachilik komplekslari ekstensiv rivojlantirildi. Urbanizatsiya kuchaydi. Kollektor – zovur tizimlari qurildi hamda daryo suvlari sug'orish uchun muttasil yuqori hajmlarda olindi. Shu bois suv havzalardagi suvning sifati tobora yomonlasha bordi. Daryo suvlarining ifloslanishi ekologiya – gigiyena va sanitariya – epidemiologiya vaziyatini, ayniqsa, daryolarning quyi oqimlarini yomonlashtirmoqda. Ikkinchi tomondan, daryo suvlari tarkibida tuzlarning mavjudligi Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon va boshqa daryolarning deltalarida tuproqning sho'rlanishini kuchaytirmoqda. Bu esa qo'shimcha melioratsiya ishlarini amalga oshirishda, zovur tizimlarini barpo etish va tuproq sho'rini yuvishda yaqqol sezilmoqda. O'zbekiston va qo'shni mintaqalar sharoitida aholini sifatli ichimlik suvi bilan ta'minlash alohida ahamiyat kasb etmoqda. Aholi punktlarini odatdagi vodoprovod suvi bilan ta'minlash ko'rsatkichi respublikada faqat keyingi besh yillikning o'zida taxminan 1,5 baravar ortdi. Shunga qaramay, ushbu muammo dolzarbligicha qolmoqda. Ichimlik suv ta'minoti manbalarining ifloslanishi

respublikada, ayniqsa, Orol bo'yida kasallikka chalinishning yuqori darajasiga sabab bo'lmoqda.

Suv resurslaridan foydalanishni rejalashtirish va boshqarish tizimini aholi uchun suv bilan kafolatli ta'minlashni, iqtisodiyot tarmoqlarining ustuvorligi, suvni samaradorligini oshirish, atrof muhitni muhofaza qilish va ekologik muvozanatni ta'minlash talablarini hisobga olgan holda takomillashtirish zarur. Suv resurslarini boshqarishda atrof muhitni, tabiiy suv havzalari va ekotizimlarning suvga bo'lgan talabini inobatga olish, shu jumladan, Orolbo'yi hududida suv xo'jaligi vaziyatini barqarorlashtirish hamda Orol dengizi qurishining salbiy oqibatlarini bartaraf etishga ko'maklashish ham talab etiladi.

Aholining suvni muhofaza qilish, suv resurslaridan samarali va tejamli foydalanishini tashkil etish bo'yicha hamda huquqiy ongini va madaniyatini yuksaltirish bo'yicha birqancha chora – tadbirlar amalga oshirilmoqda. Bunga:

- suvdan oqilona va tejamkor foydalanishni targ'ibot – tashviqot qilishning samarali mexanizmlarini joriy etish maqsadida ommaviy axborot vositalarining imkoniyatlaridan keng foydalanish;

- suvdan foydalanish madaniyatini oshirish bo'yicha o'quv dasturlarini ta'lim tizimiga joriy qilish orqali yosh avlodni suvga nisbatan tejamkorona munosabatda bo'lish ruhida tarbiyalash;

- suv xo'jaligi tashkilotlari faoliyatining shaffofligini ta'minlash, suvga doir ochiq ma'lumotlar bazasini shakllantirish va uni ommaga yetkazishning qulay sharoitlarini yaratish.

Insoniyat o'z taraqqiyotining turli bosqichlarida doimo suv resurslarining yetishmasligi muammosiga duch keldi. Qayd etish joizki, dunyoning 145 ta davlati "transchegaraviy suv havzalari" deb ataluvchi suv havzalaridan qo'shni davlatlar bilan birgalikda foydalanadi, 21 davlatning hududlari esa xalqaro havzalarga to'liq kiritilgan. Cheklangan suv zaxiralari bilan ularni birgalikda ishlatish zarurati ko'pincha davlatlararo munosabatlarning keskinlashishiga olib keladi. Transchegaraviy daryolardan birgalikda foydalanish muammosi XX asrda suv omborlarini yaratish, shuningdek, oqim kanallari va boshqa gidrotexnik inshootlarni qurish sayyoraviy xususiyatga ega bo'lgan paytda keng namoyon bo'ldi. Ushbu infratuzilmaning salmoqli qismi ikki yoki undan ortiq davlat hududidan oqib o'tuvchi 300 ta yirik daryolarda qurilgan bo'lib, buning natijasida daryolarning quyi qismlarida joylashgan davlatlarning tashvishi kuchaygan, chunki bunday inshootlar qurilishi boshlangan.

Suv – yer yuzasida hayot mavjudligining asosiy shartlaridan biridir. Lekin, hozirgi kunda, tabiatdagi barcha suvlardan bevosita foydalanib bo'lmaydi. Shu bilan birga "suv resurslari" tushunchasini barcha suvlarning sinonimi deb tushunmaslik kerak. Haqiqatan ham bu kategoriya faqatgina tabiatga xos bo'lmay, balki ijtimoiy – tarixiy va iqtisodiy bosqichlarda o'zgarib turadi. Hozirgi taraqqiyot bosqichida suv

resurslari tabiatdagi barcha chuchuk va o'rtacha minerallasgan, tabiiy holda yoki sun'iy ravishda chuchuklashtirilgan, tozalangan suvlardan iborat bo'lib, ayni paytda xalq xo'jaligining barcha tarmoqlarida ishlatilayotgan va ishlatilishi mumkin bo'lgan suv manbalari yig'indisidir. Hajmi, miqdori, hosil bo'lish va joylashish o'rniga bog'liq holda suv manbalari mahalliy, regional va global suv resurslariga bo'linadi. Xalqaro bitimlarga asosan esa milliy, davlatlararo va umumiy (umuminsoniy) suv resurslari birbiridan farqlanadi. Suv qayta tiklanadigan tabiiy resurslar qatoriga kiradi. Lekin buning uchun, birinchidan, daryolar, muzliklar, yer osti suvlari zahirasi asrlar davomida o'zgarmas bo'lishi va ikkinchidan, insonning xo'jalik faoliyati ta'sirida tabiiy suvlarning ifloslanishi darajasi ularning sifat jihatdan o'z - o'zini qayta tiklash imkoniyatidan katta bo'lmasligi kerak. O'lkamizdagi suv resurslarining asosiy manbalari daryolar, soylar, buloqlar, suv omborlari, ko'llardagi tabiiy toza suvlardan hamda yer ostida joylashgan chuchuk va o'rtacha minerallasgan suvlardan iborat. Bularga qo'shimcha ravishda muz osti va muz ko'llari suvlarini, termal (issiq) yer osti suvlarini, tozalangan (ikkilamchi) suvlarni, oqava suvlarining bir qismini, atmosfera yog'inlarini va tuproqdagi namlikni kiritish mumkin.

Suv muammosi Markaziy Osiyo mamlakatlari orasida ham asosiy muammolardan biri hisoblanadi. Orol dengizi havzasida O'rta Osiyoning 5 ta respublikasi mavjud bo'lib, ularning hududi 1550 ming kvadrat metrni tashkil etadi. Sug'oriladigan maydon 7,95 mln.ga. Viloyatda to'ldiriladigan suv resurslarining hajmi yiliga o'rtacha 118-120 km³ ga teng bo'lib, bular Amudaryo, Sirdaryo va yer osti suvlari zaxiralaridan (14,7 km³) iborat. Suv omborlarining hajmi 60 km³ [4]. Orol dengiziga quyiladigan umumiy suv resurslarining 55,4% Tojikiston, 25,3% Qirg'iziston, 7,6% O'zbekiston, 3,9% Qozog'iston, 2,4% Turkmaniston, qolgan 5,4% Afg'oniston hududida hosil bo'ladi va Xitoy va Pokistonning bir qismi, Amudaryo Panj va Vaxsh daryolarining qo'shilish joyidan boshlanib, uning o'rta oqimida o'ng tomondan Kofirnigon, Surxondaryo, Sherobod, chap tomonidan Qunduz suvlari quyiladi. Tojikiston va qisman Afg'oniston shimolida hosil bo'lgan daryo Afg'onistonning O'zbekiston bilan chegarasi bo'ylab oqib o'tadi, so'ngra Turkmaniston hududi orqali o'tadi va yana O'zbekiston hududiga qaytadi. Keyingi 1257 km masofada Amudaryoga boshqa daryolar quyilmaydi. Sirdaryo – Norin va Qoradaryoning qo'shilishidan hosil bo'lib, Qirg'iziston, O'zbekiston, Tojikiston hududlaridan oqib o'tadi va Qozog'iston hududi orqali Orol dengiziga quyiladi. Daryoning o'rta oqimiga Ohangaron, Chirchiq, Keles daryolari quyiladi. Daryoga oqib tushadigan oxirgi oqim Oris daryosidir. Markaziy Osiyo mintaqasida suv resurslaridan foydalanish murakkab. Biroq, suv iste'moli rejimi tarmoqlari, xususan, energetika va irrigatsiya bo'yicha kompleks ishtirokchilari qarama – qarshi yondashuvlardan foydalanadilar. Hidrologiya nuqtai nazaridan O'rta Osiyo davlatlari ikki guruhga bo'linadi. Birinchi guruhga Amudaryo va Sirdaryoning yuqori oqimida joylashgan Qirg'iziston va Tojikiston kiradi, ular boshqa

boyliklarga ega bo'lmagani uchun xalq xo'jaligi faoliyatini gidroenergetika orqali ta'minlashga majbur. Ikkinchi guruhga o'z iqtisodiyotini sug'oriladigan dehqonchilik va sanoat asosida qurayotgan Qozog'iston, O'zbekiston va Turkmaniston kiradi. Shuning uchun agar ikkinchi guruh uchun qishda suv yig'ib, yozda foydalanish afzalroq bo'lsa, birinchi guruh uchun esa yozda suv yig'ib, qishda foydalanish ma'qul hisoblanadi.

Gidrosferaning xilma-xil turli xususiyatlari va o'ziga hosiligi orasida uning xarakatdaligini aloxida ta'kidlash zarurdir. Gidrosfera o'ta xarakatchan va jo'shqindir. Bu tabiatdagi suvlarni aylanma xarakatining asosi ulkan jarayon bo'lib u bilan suv resurslarini tabiiy chuchuklanishi, quruqlikda suvlarni taqsimlanishi va joylashishi xamda aholini, xayvonot va o'simlik dunyosini suv bilan ta'minlanishi bog'liqdir. Tabiatdagi suvlarni aylanma xarakati bilan yemirilish jarayonlari va Yerni relefini shakllanishi bog'liqdir. Tabiatda suvni aylanma xarakati quyidagicha ro'y beradi. Quruqlik va dunyo okeanidagi suvlar Quyosh nuri ta'sirida bug'lanib atmomferani namlik bilan to'ldiradi. Mutaxassislarni xisoblari bo'yicha Quyoshdan kelayotgan issiklikning 55% suvni bug'latishga sarf bo'lar ekan. Atmosfera xavosidagi suv bug'lari xaroratni pasayishi xisobiga kondensatsiyalanib (suyuq xolatga o'tib) Yerga (quruqlik va dunyo okeani yuzasiga) yomgir va qor sifatida yog'adi. Qor va yomg'ir suvlarini bir qismi tuproqqa shimiladi va qolgan qismi yer usti oqimini shakllantiradi. Bu suvlar qiyaliklardan oqib tushib soylarni paydo qiladi va keng tarqalgan soylar bo'yicha ular daryolarga kelib quyiladi. Bu faqat daryo oqimining bir qismi ya'ni yer usti toshqin suvlaridir. Daryolar tuproq qatlamidan chuquroqdagi qatlamlarga shimilib o'tib shakllangan yer osti suvlari xisobiga xam ta'minlanadilar. Yer osti suvining eng faol xarakat qiluvchi qismi buloqlar ko'rinishida yer yuzasiga sizib chiqadi yoki daryolarga oqib tushadi. Ko'p xollarda daryolar yer osti suvlari bilan doimiy ta'minlanadilar. Dengizlar, ko'llar xuddi okeanlar kabi faqatgina atmosfera yog'inlari xisobigagina emas balki oqib kelayotgan daryo suvlari xisobiga xam ta'minlanadilar. Shunday qilib okeanlardan va quruqlik ichkarisidagi xavzalardan doimiy bug'lanadigan suvlar uzluksiz to'ldirilib turilishi yuz beradi. Tuproq qatlamidagi suvlar asosan bug'lanib va o'simliklar orqali transperatsiyaga sarflanib atmosfera havosini suv bug'lari bilan boyitadi hamda bir qismi yer osti suvlarini ta'minlaydi.

Suv resurslaridan samarali foydalanish uchun ularning qaysi yo'llar bilan sarflanishini bilish zarur. Ma'lumki, suv resurslari ikki yo'l bilan tabiiy va inson xo'jalik faoliyati, ya'ni antropogen omillar ta'sirida sarflanadi. Suv resurslarining tabiiy sarflanishi quyidagi yo'llar bilan ro'y beradi:

- daryolar o'zanidan, ko'llar kosasidan bo'ladigan shimilish ko'rinishida;
- suv yuzasidan bo'ladigan bug'lanish;
- namsevar yovvoyi o'simliklar tanasidan transpiratsiya yo'li bilan bug'lanish;

• daryoda suv toshgan davrda uning ma'lum bir qismining qayirda qolishi va hokazolar.

Davlat Hidrologiya instituti ma'lumotlariga ko'ra o'tgan asrning 70 – yillarida daryo oqimining tabiiy sarflanishi Sirdaryo va Amudaryo havzalarida mos ravishda yiliga o'rtacha 1,7 va 3,3 km³ ni tashkil etgan. Tabiiy sarflanish miqdori daryoning suvliligiga bog'liq, ya'ni daryoda suv qancha ko'p bo'lsa, sarflanish ham shuncha katta miqdorda kuzatiladi.

Suv resurslarining insonning xo'jalik faoliyati, ya'ni antropogen omillar ta'sirida sarflanishi ularning irrigatsiya, maishiykommunal va sanoat tarmoqlarida ishlatilishi bilan bog'liq. Suv resurslarining antropogen omillar ta'sirida sarflanish jarayoni hali yaxshi o'rganilmagan. Afsuski, bu muammoning yechimi ustida olib borilayotgan tadqiqotlar hozirgi kunda ham talab darajasida emas.

Yurtimizda ham ekologik barqarorlikni ta'minlash, aholining qulay tabiiy muhitga ega bo'lishi uchun zarur shart-sharoitlar yaratish, tabiiy resurslardan oqilona va samarali foydalanish, yuzaga kelayotgan ekologik muammolarning oldini olish va ularning salbiy oqibatlarini bartaraf etish masalalariga jiddiy e'tibor qaratilmoqda. Mamlakatimizda atrof-muhit muhofazasi, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, ekologik xavfsizlikka oid 20 dan ortiq qonunlar va yuzlab qonunosti hujjatlari qabul qilinib, hayotga tatbiq qilinmoqda. Xususan, "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi, "Ekologik ekspertiza to'g'risida"gi, "O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida"gi, "Suv va suvdan foydalanish to'g'risi"gi Qonunlar va O'zbekiston Respublikasining

2030 – yilgacha O'zbekiston Respublikasining atrof-muhitni muhofaza qilish konsepsiyasi, 2019 – 2030 – yillar davrida O'zbekiston Respublikasining "yashil" iqtisodiyotga o'tish strategiyasi shular jumlasidandir. Bundan tashqari, Jinoyat va Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodekslarning bir qator moddalarida atrof-muhitga zarar yetkazish bilan bog'liq g'ayriqonuniy huquqbuzarliklar uchun javobgarlik choralari belgilab qo'yilgan. Davlatimiz rahbari tomonidan ekologik xavfsizlikka alohida e'tibor qaratilib, 2020 – yil 23 – sentyabrdagi BMT Bosh Assambleyasining 75 – sessiyasidagi so'zlagan nutqida jahon hamjamiyati e'tiborini yana bir bor davrimizning jiddiy muammolaridan biri – global iqlim o'zgarishlariga to'xtalib, bugungi kunda har bir mamlakat bu jarayonning salbiy ta'sirini his etayotganligini, ming afsuski, bunday o'zgarishlar Markaziy Osiyo taraqqiyotiga ham katta xavf tug'dirayotganligi bildirildi.

Yuqorida aytib o'tilgan aloqalar natijasida tobora ko'proq suv resurslaridan foydalanish bilan bog'liq barcha muammolarni, birinchi navbatda, huquqiy va ma'muriy jihatlarni diqqat bilan ko'rib chiqish zarurati paydo bo'ldi. Suv siyosatining asosiy maqsadi mavjud suv resurslaridan foydalanish va ulardan oqilona foydalanish natijasida maksimal foyda olishdir. Muvaffaqiyatli suv siyosati barcha darajalarda -

milliy, havzaviy, mintaqaviy yoki mahalliy loyihada ko‘rib chiqilishi kerak. U shtat, mintaq yoki daryo havzasining istalgan qismida mavjud bo‘lgan vaziyat va talablar doirasida ishlab chiqilishi va daryo havzasida mavjud hamda kelajakdagi suv ehtiyojlarini aholining o‘shini hisobga olgan holda qondirish uchun barcha usullar va yechimlarni qamrab olishi kerak. Shuningdek, hududning texnik va moliyaviy imkoniyatlarini ham unutmaslik kerak. Bu har bir darajadagi mavjud suv va moliyaviy resurslarni taqsimlash va boshqarishda to‘g‘ri rejalashtirishni talab qiladi. Milliy siyosat bilan bir qatorda suv siyosati ham milliy rivojlanish rejasi nuqtai nazaridan ko‘rib chiqilishi kerak va suv ma‘muriyati milliy infratuzilmaning bir qismi sifatida milliy rivojlanish jarayonining rag‘batlantiruvchisi yoki mexanizmi sifatida harakat qilishi mumkin. Shuningdek, suv qonunchiligini to‘g‘ri tushunish, suv siyosati qarorlarini amalga oshirish, vositalarini yaratishi va suv resurslaridan oqilona foydalanishni osonlashtirishi mumkin. Suv to‘g‘risidagi qonunchilikning yetarli emasligi ulardan foydalanishga to‘sqinlik qilishi mumkin. Ko‘pgina hollarda suvga bo‘lgan talablarni boshqarish va bajarish hamda suv ta‘minotini tejashga oid amaldagi qonunchilik, suvga bitmas-tuganmas boylik sifatida qaralgan kundan boshlab ishlaydi. Vaqt suv iste‘molchilarining qo‘llarini "bo‘shatadigan" va ularga eskirgan boshqaruv shakllarini almashtirib, yangi bilim va texnologiyalarni olishga yordam beradigan qonunlarni ochib beradi.

Shuni ta'kidlash kerakki, tez va tabiiy muhitdagi tub o'zgarishlar dunyo, hamda iqlim omillari va ortib borayotgan antropogen stress ostida iqtisodiy faoliyatning ta'siriga olib keldi. Bugun esa tabiatning bizga javobini ko'rmoqdamiz. To'fon, sel, tornado, zilzilalar, ko'chkilar, cho'llanish jarayonlari, sovuq, qurg'oqchilik, vulqon otilishi, tuproqlarning suv va shamol eroziyasi, do'l yog'ishi va boshqalar. Bizning fikrimizcha, zamonamizning ekologik muammolaridan biri, suvdan oqilona foydalanish, resurslar va atrof-muhitni muhofaza qilishdir. Ko'rinib turibdi ya'ni dunyo o'zining tarixiy tajribasiga asoslangan holda iqtisodiyotni rivojlantirish mumkin emasligiga ishonch hosil qildi.

Xulosa o‘rnida shuni aytish kerakki, bu boradagi ko‘plab muammolarni hal etish manfaatdor tomonlarning suv resurslaridan birgalikda foydalanish, atrof-muhitning ifloslanishi, transchegaraviy muammolarni hal etish, qurib ketish oqibatlarini bartaraf etish masalalari bo‘yicha davlatlar o‘rtasida hamkorlikni yanada mustahkamlash bilan bog‘liq.

Foydalangan adabiyotlar:

1. Orol dengizi havzasining suv resurslari. 06/06/2009. // [Elektron resurs]. Kirish rejimi: URL: <http://ec-ifas.org/index.php/ru/2010-05-17>.
2. EC IFAS materiallari. Orol dengizini qutqarish xalqaro jamg'armasining 2002-2008 yillardagi faoliyati hisoboti. Dushanbe, 2008. 25-bet.
3. Markaziy Osiyoda xavfsizlik masalalari. // Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. Toshkent: Turon-Iqbol, 2006. - C. 95.
4. Rahimov Sh.X., Xamraev Sh.R. Orol havzasidagi suv resurslari. // Ekologiya va statistika. Shanba. maqolalar. // [Elektron resurs]. Kirish rejimi: URL: www.ireco.ru.
5. Sidorova L. Markaziy Osiyo davlatlari: transchegaraviy suv resurslaridan birgalikda foydalanish muammolari. // Markaziy Osiyo va Kavkaz. 2008 yil. 1-son (55). 92-104-betlar.
6. “Markaziy Osiyoning transchegaraviy ekologik muammolari: ularni hal etishning xalqaro-huquqiy mexanizmlarini qo‘llash” mavzusidagi xalqaro konferensiya ishtirokchilarining Toshkent ekologik deklaratsiyasi // [Elektron resurs]. Kirish rejimi: URL: www.eco.uz.
7. Ekologiya huquqi. Darslik. / Mas`ul muharrir: M.B. Usmonov. - Toshkent: TDYI, 2006. - 361 b.
8. Ekologicheskoe pravo Respubliki Uzbekistan. Uchebnik dlya studentov, obuchayushixsya po spetsialnosti «Pravovedenie» // Avtorskiy sostav: Rustamboev M.X., Usmanov M.B., Juraev YU.A. i dr. // Otvetstvennyye redaktory: Skripnikov N.K., Juraev YU.A. - Tashkent: TGYUI, 2006. - 415 s.